

Dzieci i młodzież z niepełnosprawnością intelektualną a pandemia COVID-19

Children and adolescents with intellectual disability and COVID-19 pandemic

Instytut Psychologii, Zakład Psychologii Klinicznej Dzieci i Młodzieży, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa, Polska

Adres do korespondencji: Ewa Zasępa, Instytut Psychologii, Zakład Psychologii Klinicznej Dzieci i Młodzieży, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, ul. Szczęśliwicka 40, 02-353 Warszawa, e-mail: zasepa@aps.edu.pl

 <https://doi.org/10.15557/PiPK.2024.0042>

ORCID iD

Ewa Zasępa <https://orcid.org/0000-0002-8348-2898>

Streszczenie

Wprowadzenie i cel: Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną w czasie pandemii COVID-19. **Materiał i metody:** Artykuł ma charakter przeglądowy. Analizowano literaturę przedmiotu z lat 2020–2023. **Wyniki:** Poruszono kwestie związane ze zdrowiem somatycznym, w tym większą podatnością na zakażenie, cięższym przebiegiem choroby i większą śmiertelnością. Następnie starano się ukazać sposób doświadczania pandemii oraz różnego rodzaju zmiany w funkcjonowaniu i reakcje psychospołeczne na wprowadzone obostrzenia. Mniejsza świadomość zaistniałej sytuacji, trudności w akceptacji i rozumieniu konieczności przestrzegania zasad sanitarnych, a także mniejsza odporność na stres związany z lockdownem powodowały wiele niekorzystnych następstw, w tym wystąpienie lub nasilenie problemów emocjonalnych i behawioralnych oraz regres w umiejętnościach poznawczych, społecznych i praktycznych. W artykule analizie poddano również proces nauczania zdalnego i pojawiające się w nim trudności oraz przedstawiono sytuację rodzinną i problemy rodziców dzieci i nastolatków z niepełnosprawnością intelektualną. **Wnioski:** Wyniki dostępnych badań wskazują, że swoiste potrzeby wynikające z deficytów poznawczych i przystosowawczych występujących u dzieci i nastolatków spowodowały, iż pandemia COVID-19 była dla nich – oraz dla ich rodziców – szczególnie trudna. Ich funkcjonowanie w różnych sferach wymagało większego wsparcia zarówno profesjonalnego, jak i nieprofesjonalnego.

Słowa kluczowe: dzieci, młodzież, niepełnosprawność intelektualna, pandemia COVID-19

Abstract

Introduction and objective: This review article aims to examine the situation of children and adolescents with intellectual disabilities during the COVID-19 pandemic. **Materials and methods:** The paper analyses articles published between 2020 and 2023. **Results:** Issues related to somatic health, including increased susceptibility to infection, more severe disease progression, and higher mortality rates, are discussed. Additionally, the paper explores how the pandemic was experienced, highlighting various changes in functioning and psychosocial responses to the imposed restrictions. Limited awareness of the situation, difficulties in accepting and understanding the necessity of following sanitary rules, and reduced resilience to lockdown-related stress led to many adverse consequences, including the emergence or exacerbation of emotional and behavioural problems, as well as regression in cognitive, social, and practical skills. The article also examines the process of distance learning and the challenges it presents. Additionally, it highlights the family dynamics and the issues faced by parents of children and adolescents with intellectual disabilities. **Conclusions:** The results of studies available in the literature indicate that the specific needs arising from the cognitive and adaptive deficits in children and adolescents made the COVID-19 pandemic particularly challenging for them and their parents. They needed enhanced support, both professional and informal, to maintain their functioning across different areas.

Keywords: children, adolescents, intellectual disability, COVID-19 pandemic

Pierwsze przypadki COVID-19 – choroby zakaźnej wywołanej drugim koronawirusem ciężkiego ostrego zespołu oddechowego (*severe acute respiratory syndrome coronavirus 2*, SARS-CoV-2) – odnotowano w listopadzie 2019 roku w mieście Wuhan w chińskiej prowincji Hubei. W marcu 2020 roku Światowa Organizacja Zdrowia ogłosiła pandemię COVID-19. Stan zagrożenia zdrowia publicznego o zasięgu międzynarodowym trwał do maja 2023 roku. Pandemia ta stanowiła wyzwanie dla wszystkich, choć szczególnie dla osób chorych lub z niepełnosprawnościami, w tym z niepełnosprawnością intelektualną (NI). W niniejszym artykule naświetlono kwestie związane ze zmaganiem się z pandemią COVID-19 przez dzieci i młodzież z NI, a także ich rodziny.

ZAKAŻENIE SARS-CoV-2 I PRZEBIEG COVID-19 U OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ

Osoby z NI są bardziej podatne na zakażenie SARS-CoV-2, a COVID-19 cechuje się u nich cięższym przebiegiem i większą śmiertelnością. Jak wykazują badania (Courtenay i Perera, 2020; Hewitt *et al.*, 2022; Landes *et al.*, 2020; Mills *et al.*, 2020; Tummers *et al.*, 2020), w tej grupie osób ryzyko zakażenia SARS-CoV-2 i zachorowania na COVID-19 było 2,5 razy większe, ryzyko hospitalizacji – 2,5–3 razy większe, a ryzyko zgonu – 3–6 razy większe w porównaniu z populacją ogólną. U osób z głębszymi stopniami NI lub z zespołami genetycznymi objawiającymi się niższym poziomem funkcjonowania intelektualnego przebieg COVID-19 może być poważniejszy i groźniejszy w skutkach. Na przykład osoby z zespołem Downa chorujące na COVID-19 cechują się czterokrotnie większym ryzykiem ciężkiego przebiegu choroby, czterokrotnie większym ryzykiem hospitalizacji oraz 10-krotnie większym ryzykiem zgonu w porównaniu z populacją ogólną. Jak wykazują analizy (Heslop *et al.*, 2021), mogą występować pewne różnice między objawami COVID-19 u osób z NI w porównaniu z osobami bez niej. W populacji ogólnej najczęstszymi objawami były wysoka temperatura, kaszel oraz upośledzenie/utrata smaku i węchu. U osób z NI, które zmarły z powodu COVID-19, najczęściej stwierdzano trudności w oddychaniu (78%), kaszel (64%) i wysoką temperaturę (57%), stosunkowo często obserwowano też apatię i zmęczenie, ale nie odnotowano upośledzenia/utraty węchu lub smaku.

Częstsze zachorowania na COVID-19 i cięższy przebieg choroby u osób z NI tłumaczy się głównie mniejszą odpornością, częstszym współwystępowaniem wielu chorób, szczególnie układów oddechowego i krążenia, cukrzycy, otyłości i padaczki (por. Biswas *et al.*, 2010; Ervin i Hobson-Garcia, 2020; Glover *et al.*, 2017; Heslop *et al.*, 2021; O'Leary *et al.*, 2018). Ponadto, z powodu mniejszej sprawności i samodzielności, osoby te potrzebują większego wsparcia i częstszych kontaktów z innymi ludźmi. Deficyty poznawcze mogą powodować trudności w rozumieniu zasad postępowania w trudnej sytuacji, jaką jest pandemia i związany z nią lockdown.

FUNKCJONOWANIE PSYCHOSPOŁECZNE DZIECI I MŁODZIEŻY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ W CZASIE PANDEMII COVID-19

Pandemia COVID-19 dotknęła wszystkich sfer życia osób z NI i ich rodzin. Niekorzystny wpływ wynikał zarówno z czynników wewnętrznych, czyli specyfiki funkcjonowania osób z NI, jak i z warunków zewnętrznych, czyli wprowadzanych obostrzeń i zmian w sytuacji społecznej.

W NI główne deficyty wynikają z niskiego poziomu wyższych procesów poznawczych. Stąd osoby z nią gorzej rozumieją zjawiska występujące w otaczającym świecie, mają ich mniejszą świadomość oraz trudniej im przystosować się do otoczenia i zachodzących w nim zmian. Z wypowiedzi rodziców i rodzeństwa (Kim *et al.*, 2021; Redquest *et al.*, 2021) wynika, że dzieci i nastolatki z NI miały mniejszą świadomość powagi pandemii lub nie miały jej wcale. Ponadto występowały u nich trudności w rozpoznaniu objawów COVID-19 oraz – z powodu deficytów w komunikacji werbalnej – w mówieniu o pojawiających się zmianach w stanie somatycznym i samopoczuciu. Osoby dorosłe z lekką NI twierdziły jednak, że miały dostęp do informacji o pandemii i wymaganych podczas niej sposobach zachowania (90% osób badanych) oraz że dobrze rozumiały te informacje (80%), w tym cele lockdownu (87%) (Amor *et al.*, 2021). Cytowane wyniki świadczą o tym, że rozeznanie co do znaczenia sytuacji i sposobów zachowania się w niej jest w dużej mierze zależne od wieku, doświadczenia i stopnia NI.

Deficyty w sferze poznawczej, niższy poziom umiejętności przystosowawczych i trudności w samokontroli oraz komunikacji istotnie wpływały na sposób funkcjonowania i reakcje psychospołeczne dzieci i młodzieży z NI związane z pandemią COVID-19 i lockdownem.

Jak podają rodzice dzieci i nastolatków z NI, wiele z nich miało trudności w rozumieniu kwestii związanych z pandemią i w niewielkim stopniu akceptowało zasady sanitarne i wprowadzone obostrzenia oraz się do nich stosowało (Folostina i Iacob, 2021). Według rodziców około 70% dzieci i nastolatków nie rozumiało informacji dotyczących COVID-19, 60% nie rozumiało bądź rozumiało w małym stopniu potrzebę pozostania w domu przez dłuższy czas, 50% nie akceptowało niechodzenia do szkoły lub w inne miejsca (np. do sklepu), a ponad 50% nie przestrzegało zasady częstego mycia rąk i niewkładania ich do ust oraz nie akceptowało noszenia maseczek lub nosiło je niepoprawnie.

U znacznej liczby dzieci i nastolatków nastąpiły zmiany w stylu życia, stanie zdrowia i reakcjach psychospołecznych. Jak wykazują badania (Folostina i Iacob, 2021), w największym stopniu dotyczyły one ograniczenia kontaktów z przyjaciółmi (79%) oraz dostępu do usług rehabilitacyjnych (76%), do innych specjalistycznych usług medycznych (75%) i do lekarza rodzinnego (67%). U badanych dzieci i nastolatków z NI wykazano zmniejszenie aktywności

(w przypadku 72% badanych), w tym aktywności w czasie wolnym (65%). Jakość i ilość snu obniżyły się (46% osób), a zwiększyła ilość spożywanego jedzenia, w tym słodczy (55%). Zwiększyła się również liczba objawów emocjonalnych, takich jak smutek (47%) i irytacja (53%), oraz problemów behawioralnych (53%).

Pozostawanie w domu oraz nieuczęszczanie do szkoły i do różnego typu placówek specjalistycznych powodowały utratę codziennych rutynowych zwyczajów i wypracowanych w związku z nimi umiejętności przystosowawczych. U dzieci z NI istnieje potrzeba ciągłego ćwiczenia danej nabytej umiejętności, aby była utrwalona. W sytuacji lockdownu dzieci szybko zapominały wyuczonych umiejętności, w tym samoobsługowych. Utrudniony dostęp do usług specjalistycznych i mniejsza aktywność fizyczna powodowały osłabienie zdrowia. Deficyty poznawcze, mniejsze umiejętności przystosowawcze, brak odpowiedniego wsparcia, zwłaszcza profesjonalnego, i mniejsza motywacja skutkowały trudnościami w organizowaniu czasu wolnego. Stąd u dzieci obserwowano często poczucie zmęczenia, znużenia, niską jakość i ilość snu oraz zwiększone spożycie pokarmów, w tym słodczy (za: Folostina i Iacob, 2021; Kim *et al.*, 2021; Mills *et al.*, 2020; Neece *et al.*, 2020; Redquest *et al.*, 2021; Rogers *et al.*, 2021; Tummers *et al.*, 2020).

Szczególnie trudne dla osób z NI, a także ich rodziców było pojawienie się lub nasilenie problemów emocjonalnych i behawioralnych. Społeczna izolacja, brak kontaktów z rówieśnikami, nauczycielami i terapeutami, niemożność kontynuowania ulubionych aktywności w czasie wolnym, mała aktywność fizyczna, zbyt dużo czasu spędzanego w „rzeczywistości wirtualnej” i brak profesjonalnego wsparcia stanowiły źródła dużego stresu dla dzieci i nastolatków z NI. Stres ten powodował u wielu z nich nasilenie problemów emocjonalnych i behawioralnych, a napięcie emocjonalne mogło się ujawniać w formie zaburzeń zachowania (Amor *et al.*, 2021; Folostina i Iacob, 2021; Kim *et al.*, 2021). Warto wspomnieć, że w porównaniu z osobami bez NI osoby z NI są mniej odporne na stres. Ogólnie stwierdza się w tej populacji więcej problemów zdrowia psychicznego (Zasepa, 2011), które nasilają się w trudnych sytuacjach.

W badaniach wykazano narastanie problemów emocjonalnych i behawioralnych zarówno u dzieci i nastolatków z NI, jak i u dorosłych z NI w czasie pandemii COVID-19. Rodzice zaobserwowali u swoich dzieci z NI (w większości z głębszą NI) wzrost negatywnych emocji, takich jak irytacja (53%), smutek (47%) i strach (25%) (Folostina i Iacob, 2021). Wzrost poczucia dyskomfortu, lęku i nerwowości relacjonowało 60% młodych dorosłych z lekką NI (Amor *et al.*, 2021). Ponadto stwierdzono nasilenie problemów behawioralnych (agresji, autoagresji, nadużywania/uzależnienia) u 53% dzieci i nastolatków (Folostina i Iacob, 2021).

W badaniu osób z zespołem Pradera-Williego podczas pandemii COVID-19 zaobserwowano częstsze występowanie problemów emocjonalnych, takich jak wybuchy złości (52%), depresyjny nastrój (44%), irytacja (55%) i lęk (38%), a także problemów behawioralnych, takich jak szczypanie

skóry (51%), konflikty z innymi (46%), senność w ciągu dnia (40%), poszukiwanie jedzenia (39%), wycofywanie się z relacji (34%) i zachowania obsesyjno-kompulsyjne (33%) (Wieting *et al.*, 2021).

EDUKACJA ONLINE

Podstawową aktywnością w okresie dzieciństwa i młodości jest nauka. W czasie pandemii COVID-19 kształcenie w dużym stopniu odbywało się zdalnie. Była to forma dostosowana do konieczności ograniczenia kontaktów społecznych spowodowanej ryzykiem zakażenia się koronawirusem i zachorowania na COVID-19. U uczniów z NI odnotowano wiele trudności związanych z kształceniem na odległość, które wynikały m.in. z przyczyn technicznych, tj. ograniczonego dostępu do sprzętu komputerowego i internetu. Dzieci i nastolatki z NI oraz ich rodzice skarżyli się na niedostateczne umiejętności potrzebne do efektywnego korzystania z udogodnień technicznych. Również większość nauczycieli nie miała wcześniej doświadczeń z nauczaniem online. Nauczyciele wskazywali też na brak umiejętności i wiedzy z zakresu tego rodzaju edukacji (Buchnat i Wojciechowska, 2021; Folostina i Iacob, 2021; Hwang *et al.*, 2022). Uczniom najwięcej trudności sprawiało zrozumienie i zapamiętanie nowego materiału, skupienie uwagi przed komputerem podczas lekcji oraz samodzielne wykonywanie zadań w domu (Amor *et al.*, 2021; Buchant i Wojciechowska, 2021; Folostina i Iacob, 2021; Padillo *et al.*, 2021).

Przyczyny tych trudności wynikają ze specyfiki funkcjonowania dzieci i nastolatków z NI, zwłaszcza występujących u nich niższych poziomów procesów poznawczych, umiejętności społecznych i kompetencji emocjonalnych oraz trudności funkcjonalnych (np. słabszej koordynacji psychoruchowej, spowolnieniu reakcji i męczliwości) (Buchnat i Wojciechowska, 2021). W przypadku uczniów z NI sposób przetwarzania informacji w procesie myślenia wymaga doświadczeń praktycznych i poznawania świata na konkretnych, co jest utrudnione w przypadku nauczania online. Przyswojenie nowego materiału utrudniało też to, że nauczycielowi bez bezpośredniego kontaktu z uczniem przy podawaniu najważniejszych informacji nie zawsze udawało się wesprzeć jego uwagę, spostrzeganie i pamięć. Osłabienie takiej funkcji uwagi, jaką jest jej podzielność, powoduje, że uczniowi trudno jest skoncentrować się na wykonywaniu kilku czynności równocześnie, np. obsłudze komputera, funkcjonowaniu kamery i zapisywaniu przekazywanych na lekcji treściach. Ponadto uczniom trudniej było zrozumieć wszystkie polecenia nauczyciela i przekazywane treści, co mogło zmniejszać ich motywację do nauki.

W opinii nauczycieli szczególnie dotkliwe były brak bezpośredniego kontaktu z uczniami i niski poziom umiejętności uczniów w komunikowaniu się w środowisku wirtualnym. We wzorze kształcenia online obserwowano również pewną nierównowagę, tj. w większym stopniu była realizowana funkcja dydaktyczna niż wychowawcza (Buchnat i Wojciechowska, 2021; Folostina i Iacob, 2021).

DOŚWIADCZENIA RODZICÓW DZIECI I NASTOLATKÓW Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ W CZASIE PANDEMII COVID-19

Bycie rodzicem dziecka z niepełnosprawnością jest trudniejsze niż dziecka rozwijającego się prawidłowo. W czasie pandemii COVID-19, która stanowiła duże wyzwanie dla wszystkich, a szczególnie dla osób chorych lub z niepełnosprawnością, stresory doświadczane przez rodziców dzieci z NI piętrzyły się (Cheng *et al.*, 2022; Lim *et al.*, 2022; Navas *et al.*, 2021). Najczęściej obawiali się oni o zdrowie swoich dzieci i zabezpieczenie ich przed infekcją SARS-CoV-2. Z powodu lockdownu dostęp do wsparcia profesjonalnego i nieprofesjonalnego był trudny. Rodzice pomagali dzieciom w edukacji i sami prowadzili terapie różnego rodzaju w domu, nie zawsze dysponując stosowną wiedzą. Dużym obciążeniem dla rodziców były powstające u dzieci problemy zdrowia psychicznego. Musieli pogodzić czas przeznaczony na pracę, własne sprawy i opiekę nad dzieckiem, którą w czasie braku zagrożenia zdrowia zapewniały różnego rodzaju usługi. Brzemień opieki stanowiło niekiedy dla rodziców duże wyzwanie. U wielu rodziców pojawiły się objawy wypalenia rodzicielskiego oraz problemy z własnym zdrowiem psychicznym i fizycznym (Chan i Fung, 2022; Lake *et al.*, 2021; Lim *et al.*, 2022; Neece *et al.*, 2020; Rogers *et al.*, 2021; Willner *et al.*, 2020).

Sytuacje trudne nie wiążą się jednak wyłącznie z niekorzystnymi skutkami, a wiele z nich ma również pozytywne aspekty. W opinii rodziców także pandemia COVID-19 sprzyjała powstaniu pozytywnych doświadczeń – członkowie rodziny więcej czasu spędzali wspólnie, przez co umacniała się między nimi miłość, bliskość i wzajemne zaufanie. Mniejsza presja czasu sprawiała, że można było dokładniej zanalizować różne sprawy i zaplanować ich przebieg oraz więcej czasu poświęcić na pielęgnowanie pasji i opanowanie nowych umiejętności. Nowa, trudna sytuacja umożliwiła rodzinom nabycie odporności i opanowanie nowych strategii radzenia sobie ze stresem (Folostina i Iacob, 2021; Fontanesi *et al.*, 2020; Kim *et al.*, 2021; Neece *et al.*, 2020; Rogers *et al.*, 2021). W radzeniu sobie z trudnościami, ochronie przed rozwojem lęku, depresji, stresu ważne są cechy rodziców, w tym szczególnie istotna okazała się odporność (Lim *et al.*, 2022). Dla osób z NI i ich rodziców ważne było także to, że w czasie pandemii COVID-19 otoczenie odnosiło się do nich raczej bez uprzedzeń. Jak wynika z badań (Dekker *et al.*, 2022), w populacji ogólnej większość osób uważa, że osoby z NI powinny otrzymywać takie samo leczenie, mieć pierwszeństwo na oddziałach intensywnej terapii oraz podlegać takim samym prawom i obowiązkom jak reszta populacji.

RADZENIE SOBIE W SYTUACJI PANDEMII COVID-19 PRZEZ DZIECI I MŁODZIEŻ Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ

Z pandemią COVID-19 oraz związanymi z nią ograniczeniami dzieci i nastolatki z NI starały się sobie radzić w różny

sposób (Navas *et al.*, 2021; Neece *et al.*, 2020; Redquest *et al.*, 2021). Najefektywniejsze okazały się troska o najbliższych, wspieranie ich i pielęgnowanie miłości. Korzystne były również aktywności wykonywane z rodziną i bliskimi, a związki z innymi były źródłem siły. Ważna była też troska i dbanie o siebie, a także rozwijanie zainteresowań i pasji, poznawanie nowych rzeczy lub kontakt z naturą. Ponadto efektywne okazały się pozytywne przewartościowanie zdarzeń, zmiana perspektyw życiowych, wzmacnianie nadziei oraz stosowanie religijnych sposobów radzenia sobie ze stresem. Wreszcie w organizowaniu aktywności pomagało wprowadzenie schematów i strategii działania oraz systemu wzmocnień.

Odpowiednie wsparcie społeczne i komunikowanie o sprawach związanych z pandemią COVID-19 może chronić przed wystąpieniem znaczących problemów emocjonalnych i behawioralnych u osób z NI, a także ułatwiać im przystosowanie się do trudnej sytuacji (Bradley, 2020; Salzner *et al.*, 2021). Wsparcie społeczne okazało się mediatorem między poziomem stresu spowodowanego negatywnym wpływem pandemii a satysfakcją życiową u osób z NI (Fisher *et al.*, 2021).

ZAKOŃCZENIE

Chociaż pandemia COVID-19 stanowiła nową, trudną sytuację dla wszystkich, to szczególnie trudnym wyzwaniem była dla osób z NI i ich rodzin. Złożyły się na to następujące kwestie:

- większa podatność na zakażenie, cięższy przebieg choroby i większa śmiertelność u osób z NI;
- trudności w zrozumieniu i przystosowaniu się do obostrzeń wynikających z pandemii COVID-19;
- trudności w efektywnym funkcjonowaniu w sytuacji lockdownu;
- częstsze występowanie problemów emocjonalnych i behawioralnych;
- mniej skuteczne nauczanie online;
- bardziej obciążająca sytuacja dla rodziców przejmujących zadania wykonywane dotychczas przez różnego rodzaju usługi;
- trudności w dostępie do wsparcia profesjonalnego i nieprofesjonalnego.

Wiele z tych trudności było również udziałem dzieci i nastolatków bez NI oraz ich rodzin, choć zapewne w mniejszym stopniu niż w przypadku dzieci i nastolatków z NI i ich rodzin. Pewne z nich są jednak bardziej charakterystyczne dla tej populacji (np. mniejsza świadomość lub jej brak co do powagi pandemii COVID-19, regres w nabytych umiejętnościach). Ich znajomość ma ogromne znaczenie w kontekście podejmowanych działań wspierających funkcjonowanie dzieci i nastolatków z NI oraz ich rodzin w czasie, gdy nie ma już stanu zagrożenia zdrowia w skali międzynarodowej, a wysiłki są nakierowane na usuwanie skutków pandemii COVID-19 w różnych sferach życia.

Konflikt interesów

Autorka nie zgłasza żadnych finansowych ani osobistych powiązań z innymi osobami lub organizacjami, które mogłyby negatywnie wpłynąć na treść publikacji oraz rościć sobie prawo do tej publikacji.

Wkład autorów

Koncepcja i projekt badania, gromadzenie i/lub zestawianie danych, analiza i interpretacja danych, napisanie artykułu, zatwierdzenie ostatecznej wersji artykułu: EZ.

Piśmiennictwo

- Amor AM, Navas P, Verdugo MÁ et al.: Perceptions of people with intellectual developmental disabilities about COVID-19 in Spain: a cross-sectional study. *J Intellect Disabil Res* 2021; 65: 381–396.
- Biswas AB, Vahabzadeh A, Hobbs T et al.: Obesity in people with learning disabilities: possible causes and reduction interventions. *Nurs Times* 2010; 106: 16–18.
- Bradley V: How COVID-19 may change the world of services to people with intellectual and developmental disabilities. *Intellect Dev Disabil* 2020; 58: 355–360.
- Buchnat M, Wojciechowska A: Problemy uczniów i uczennic z lekką niepełnosprawnością intelektualną w edukacji zdalnej podczas pandemii wirusa COVID-19. Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej 2021; 41: 83–99.
- Chan RCH, Fung SC: Elevated levels of COVID-19-related stress and mental health problems among parents of children with developmental disorders during pandemic. *J Autism Dev Disord* 2022; 52: 1314–1325.
- Cheng S, Yang Y, Deng M: Psychological stress and perceived school success among parents of children with developmental disabilities during the COVID-19 pandemic. *J Autism Dev Disord* 2022; 52: 3194–3201.
- Courtenay K, Perera B: COVID-19 and people with intellectual disability: impacts of a pandemic. *Ir J Psychol Med* 2020; 37: 231–236.
- Dekker MR, Hendriks AHC, Frielink N et al.: Public stigmatization of people with intellectual disability during the COVID-19 pandemic. *Am J Intellect Dev Disabil* 2022; 127: 485–494.
- Ervin DA, Hobson-Garcia D: Community supports and COVID-19: self-determination in a pandemic. *Intellect Dev Disabil* 2020; 58: 453–457.
- Fisher MH, Sung C, Kammes RR et al.: Social support as a mediator of stress and life satisfaction for people with intellectual or developmental disabilities during the COVID-19 pandemic. *J Appl Res Intellect Disabil* 2021; 35: 243–251.
- Folostina R, Iacob CI: Impact of COVID-19 lockdown on children with developmental disabilities and their parents. *Cypriot J Educ Sci* 2021; 16: 1878–1892.
- Fontanesi L, Marchetti D, Mazza C et al.: The effect of the COVID-19 lockdown on parents: a call to adopt urgent measures. *Psychol Trauma* 2020; 12 (S1): S79–S81.
- Glover G, Williams R, Heslop P et al.: Mortality in people with intellectual disabilities in England. *J Intellect Disabil Res* 2017; 61: 62–74.
- Heslop P, Byrne V, Calkin R et al.: Deaths of people with intellectual disabilities: analysis of deaths in England from COVID-19 and other causes. *J Appl Res Intellect Disabil* 2021; 34: 1630–1640.
- Hewitt AS, Smith JG, Weintraub L: COVID-19 and persons with intellectual and developmental disabilities: implications for future policy, practice, and research. *Am J Intellect Dev Disabil* 2022; 127: 270–277.
- Hwang IT, Hallock TM, Schwartz AE et al.: How people with intellectual developmental disabilities on collaborative research teams use technology: a rapid scoping review. *J Appl Res Intellect Disabil* 2022; 35: 88–111.
- Kim MA, Yi J, Jung SM et al.: a qualitative study on parents' concerns about adult children with intellectual disabilities amid the COVID-19 pandemic in South Korea. *J Appl Res Intellect Disabil* 2021; 34: 1145–1155.
- Lake JK, Jachyra P, Volpe T et al.: The wellbeing and mental health care experiences of adults with intellectual and developmental disabilities during COVID-19. *J Ment Health Res Intellect Disabil* 2021; 14: 285–300.
- Landes SD, Turk MA, Formica MK et al.: COVID-19 outcomes among people with intellectual and developmental disability living in residential group homes in New York State. *Disabil Health J* 2020; 13: 100969.
- Lim TSH, Tan MY, Aishworiya R et al.: Factors contributing to psychological ill-effects and resilience of caregivers of children with developmental disabilities during a nation-wide lockdown during the COVID-19 pandemic. *J Autism Dev Disord* 2022; 52: 3015–3025.
- Mills WR, Sender S, Lichtefeld J et al.: Supporting individuals with intellectual and developmental disability during the first 100 days of the COVID-19 outbreak in the USA. *J Intellect Disabil Res* 2020; 64: 489–496.
- Navas P, Verdugo MA, Martinez S et al.: Impact of COVID-19 on the burden of care of families of people with intellectual and developmental disabilities. *J Appl Res Intellect Disabil* 2021; 35: 577–586.
- Neece C, McIntyre LL, Fenning R: Examining the impact of COVID-19 in ethnically diverse families with young children with intellectual and developmental disabilities. *J Intellect Disabil Res* 2020; 64: 739–749.
- O'Leary L, Cooper SA, Hughes-McCormack A: Early death and causes of death of people with intellectual disabilities: a systematic review. *J Appl Res Intellect Disabil* 2018; 31: 325–342.
- Padillo GG, Espina RC, Capuno RG et al.: Functional skills for learners with special educational needs amidst the COVID-19 pandemic. *Cypriot J Educ Sci* 2021; 16: 1893–1916.
- Redquest BK, Tint A, Ries H et al.: Exploring the experiences of siblings of adults with intellectual/developmental disabilities during the COVID-19 pandemic. *J Intellect Disabil Res* 2021; 65: 1–10.
- Rogers G, Perez-Olivas G, Stenfort Kroese B et al.: The experiences of mothers of children and young people with intellectual disabilities during the first COVID-19 lockdown period. *J Appl Res Intellect Disabil* 2021; 34: 1421–1430.
- Salzner J, Dall M, Weber C et al.: Deaf residents with intellectual disabilities during the first COVID-19 associated lockdown. *J Deaf Stud Deaf Educ* 2021; 26: 556–559.
- Tummers J, Catal C, Tobi H et al.: Coronavirus and people with intellectual disability: an exploratory data analysis. *J Intellect Disabil Res* 2020; 64: 475–481.
- Wieting J, Eberlein C, Bleich S et al.: Behavioural change in Prader-Willi syndrome during COVID-19 pandemic. *J Intellect Disabil Res* 2021; 65: 609–616.
- Willner P, Rose J, Stenfer Kroese B et al.: Effect of COVID-19 pandemic on the mental health of carers of people with intellectual disabilities. *J Appl Res Intellect Disabil* 2020; 33: 1523–1533.
- Ząsepa E: Zaburzenia behawioralne i emocjonalne oraz ich korelaty u osób dorosłych z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej Warszawa 2011.